

«وسيلة الشفاء» کتابی دیگر از محمد صالح رضوی

(با مروری بر احوال و آثار وی)

۲۷۰-۲۵۱

چکیده: محمّد صالح رضوی (زنده در ۱۱۰۴ ق) فرزند میرزا محمّد باقر متولی و برادر میر شاه تقی‌الدین محمّد متولی است. از وی چهار مجموعه شعر به نام‌های جواهر الخیال، دقایق الخیال، معارج الخیال (هر سه، رباعی‌نامه) و لطایف الخیال (برگزیده غزل‌های شاعران عهد صفوی) بازمانده و شناخته شده است. اما محمّد صالح کتابی دیگر نیز دارد که تا کنون جزو آثار او شمرده نشده است. علت این امر، آمیختگی نام و شرح احوال وی با میرزا (ابو) صالح رضوی صدر الممالک (فوت: ۱۰۹۰ ق) است که فرزند میرزا محسن نواب رضوی و نواده دختری شاه عباس اول بوده و به تولیت آستان قدس اشتغال داشته و مدرسه صالحیه نواب و ایوان مصلی در مشهد مقدس به امر وی ساخته شده است. در این مقاله ضمن اشاره به آمیختگی نام و شرح حال این دو، کتاب «وسيلة الشفاء» محمّد صالح رضوی و نسخه‌های آن را معرفی می‌کنیم.

کلیدواژه: وسیله الشفاء، محمّد صالح رضوی، جواهر الخیال، دقایق الخیال، معارج الخیال، لطایف الخیال

«Wasīlat al-Shifā» Another Book by Mohammad Sālih Raḍavī

(with an overview of his status and works)

Farzad Ziaee Habibabadi

Abstract: Mohammad Sālih Raḍavī (living in 1104 A.H.) is the son of Mirzā Mohammad Bāqer Mutuwallī and the brother of Mir Sālih Taqiuddīn Mohammad Mutuwallī. Four collections of poems named Jawāhir al-Khiyāl, Daqāyiq al-Khiyāl, Maʿārij al-Khiyāl (all three, including quatrains) and Laṭāif al-Khiyāl (chosen sonnets of Safavid era poets) have survived and are well-known. But Mohammad Sālih has another book that has not been counted as one of his works so far. The reason for this is that his name and description have been mixed up with Mirzā (Abu) Sālih Raḍavī Ṣadr al-Mamālīk (died: 1090 AH), who was the son of Mirzā Mohsen Nawāb Razavī and a daughter-in-law of Shah Abbas I, and was involved in the guardianship of Āstān Quds, and the Nawāb Sālih School and The prayer hall in holy Mashhad was built by his order. In this article, while pointing out the combination of the names and biographies of these two, we introduce the book « Wasīlat al-Shifā » by Mohammad Saleh Raḍavī and its manuscripts.

Keywords: Wasīlat al-Shifā, Mohammad Sālih Raḍavī Jawāhir al-Khiyāl, , Daqāyiq al-Khiyāl, Maʿārij al-Khiyāl, Laṭāif al-Khiyāl

مقدمه:

سال گذشته در شماره ۱۸۹ مجله آینه پژوهش، مقاله‌ای با عنوان «محمد صالح یا میرزا (ابو) صالح؟ (بازشناسی مؤلف لطایف الخیال و جواهر الخیال)»^۱ منتشر نمودم. خلاصه آن مقاله این بود که از دیرباز شرح احوال صاحب لطایف الخیال (برگزیده غزلهای شاعران عهد صفوی) و نیز رباعی‌نامه جواهر الخیال، یعنی محمد صالح رضوی با شخصی دیگر یعنی میرزا (ابو) صالح نواب رضوی، در هم آمیخته و سبب شده تا کتب مزبور (لطایف الخیال و جواهر الخیال) به اشتباه، از آثار همین شخص اخیر تلقی گردد. این میرزا ابوصالح رضوی ملقب به «صدر الممالک»، فرزند میرزا محسن نواب رضوی و نواده دختری شاه عباس اول و بانی مدرسه صالحیه نواب و هم‌چنین ایوان مصلی در مشهد مقدس بوده است. میرزا ابوصالح و پدرش، هر دو، متولی آستان قدس رضوی بوده‌اند. وفات میرزا ابوصالح در سال ۱۰۹۰ ق اتفاق افتاده است. اما میرزا محمد صالح رضوی (زنده در ۱۱۰۴ ق) فرزند میرزا محمد باقر متولی و برادر میر شاه تقی‌الدین متولی^۲ است. محمد صالح مقداری از کتاب «من لایحضره الفقیه» را نزد شیخ حرّ عاملی خوانده است. شیخ از او این‌گونه نام می‌برد: المولی الجلیل الفاضل التبیّل الحسیب و التسیب النقیب العلامه الفهامة المحقق المدقق جامع العلوم المعقول والمنقول حاوی الفروع و الاصول العالم الفاضل والأوحد الكامل میرزا محمد صالح ولد المرحوم المبرور المقدس المغفور میرزا محمد باقر الرضوی المتولی حرس الله مجده و زاد عزّه.

در ادامه همان مقاله (محمد صالح یا میرزا (ابو) صالح؟) به دوازده کتاب و مقاله‌ای که از زمان حاج شیخ عباس قمی تا سال ۱۳۹۸ شمسی، شرح حال محمد صالح را با میرزا ابوصالح تخیط نموده‌اند، اشاره کردم و سپس باز نمودم که در این میان، تنها شادروان محمد تقی مدرس رضوی در تعلیقات و استدراکاتی که بر کتاب «شجره طیبه»^۳ی پدرشان نوشته و در سال ۱۳۵۲ شمسی چاپ کرده‌اند، این دو را از هم باز شناخته‌اند که مع الاسف نه مقاله نویسان بدان التفات یافته‌اند و نه محققان.

اکنون به برخی منابع دیگر که این اشتباه را مرتکب شده‌اند اشاره می‌نمایم:

۱. شادروان خیتام‌پور در فرهنگ سخنوران (ذیل «صالح رضوی») نوشته‌اند: «صدر الممالک امیر محمد صالح فرزند میرزا محسن نواب و مؤلف دو کتاب دقایق الخیال و لطایف الخیال»^۳. البته چنان که خود اشاره فرموده‌اند، مأخذ ایشان، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، نوشته مرحوم ابن یوسف

۱. محمد صالح یا میرزا (ابو) صالح؟ (بازشناسی مؤلف لطایف الخیال و جواهر الخیال)، فرزاد ضیائی حبیب‌آبادی، آینه پژوهش، سال ۳۲، شماره ۳، مرداد و شهریور ۱۴۰۰، ص ۱۸۱ - ۱۹۰.

۲. درباره میرشاه تقی‌الدین ر.ک: شجره طیبه (در انساب سادات علویّه رضویّه)، میرزا محمد باقر رضوی، به سعی و اهتمام سید محمد تقی مدرس رضوی، چاپخانه حیدری، تهران، ۱۳۵۲، ص ۴۶۴ و ۴۶۵.

۳. فرهنگ سخنوران، دکتر ع. خیتام‌پور (تهاب‌زاده)، طلایه، تهران، چاپ اول، زمستان ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۴۲.

شیرازی بوده است.

۲. در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ذیل «لطایف الخیال» چنین آمده: «از محمد نصیر بن محمد جعفر نصرت نصیری عتیقی که دیباچه‌ای به نام صدرالممالک میرزا محمد صالح رضوی حسینی ساخته و اصل از خود رضوی است. جنگ و تذکره اشعار است مورخ ۱۱۰۴»^۴.

در این باب، دو نکته را باید یادآوری کنیم. نخست: با وجودی که یکی از منابع شادروانان افشار و دانش پژوه در نگارش این عنوان، کتاب شجره طیبه (ص ۲۳۴ و ۴۶۰ [صح: ۴۶۱]) بوده و بیشتر گفتیم که مرحوم محمد تقی مدرّس رضوی در استدراکات این کتاب (ص ۴۶۱) محمد صالح را از صدرالممالک ابوصالح جدا کرده‌اند، باز هم در فهرست مزبور، این دو با هم تخلیط شده‌اند. دود دیگر: باز با این که یکی دیگر از منابع مرحومان افشار و دانش پژوه در اینجا، کتاب تاریخ تذکره‌های فارسی (ج ۲، ص ۸۸) بوده و شادروان احمد گلچین معانی درست در حاشیه همین صفحه و صفحه بعد یادآور شده‌اند که لطایف الخیالی که «تذکره» است، با لطایف الخیالی که «جنگ» است متفاوت و هر یک متعلق به مؤلفی جداگانه است، چنان که دیدیم، در فهرست ملک، «جنگ و تذکره» را با هم آورده‌اند. اکنون نظر به این که این اشتباه، یعنی تخلیط لطایف الخیال محمد بن محمد دارابی متخلص به «عارف» و لطایف الخیال محمد صالح رضوی، در شماری منابع دیگر، از جمله جلد «دهم» از فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نیز تکرار شده، عین توضیح روانشاد احمد گلچین معانی را نقل می‌کنیم:

«در مجلد دهم فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه‌ای از لطایف الخیال محمد صالح رضوی که سفینه‌ای است از اشعار ۹۶۳ شاعر به شماره ۲۹۵۱ معرفی شده که نظیر آن در کتابخانه مدرسه سپهسالار به شماره ۴۹۳ و کتابخانه مجلس دو نسخه (ش ۳۱۰۵ و ۱۱۷۰) و ملک (ش ۴۳۲۵) هم هست، و در آنجا [یعنی ج ۱۰ فهرست دانشگاه تهران] نوشته‌اند که: «[از صدرالممالک میرزا محمد صالح رضوی ناظر بیوتات، پسر میرزا محسن نواب و زنده در ۱۰۸۶... با دیباچه‌ای از محمد نصیر بن محمد جعفر بصری متخلص به نصرت... و به نام تذکره نصرت هم خوانده می‌شود، نزدیک به ده هزار بیت]»^۵. اصل لطایف الخیال از شیخ مفید شاه محمد بن محمد شیرازی شاگرد شیخ بهایی است و در [سال] ۱۰۷۶ ساخته و نزدیک ۲۶۰۰۰ بیت است و مؤلف خلاصه سرگذشت شاعران را از آن برداشت» (ص ۱۸۴۶) [پایان توضیح ج ۱۰ فهرست دانشگاه تهران] و حال آن که هیچ ارتباطی این دو کتاب با هم ندارند. آن [یعنی کتاب محمد بن محمد دارابی] تذکره است و این [یعنی

۴. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک (وابسته به آستان قدس)، زیر نظر و تألیف ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه، با همکاری محمد باقر حجتی و احمد منزوی، انتشارات آستان قدس، ج ۴، ص ۷۰۶.

۵. عبارت‌های درون قلاب را ما، برای این که همه مطالب مجلد دهم فهرست دانشگاه را آورده باشیم، از اصل آن فهرست به حاشیه مرحوم گلچین معانی افزودیم.

۶. در اصل فهرست دانشگاه، به اشتباه ۲۶۰۰ (دو هزار و ششصد) آمده است.

کتاب محمد صالح رضوی [سفینه. آن [یعنی دارابی] جمعاً از ۳۵۸ شاعر شعر و شرح حال آورده و این [یعنی محمد صالح] از ۹۶۳ شاعر، شعر بدون ترجمه، با رعایت ردیف و قافیه و ترتیب حروف»^۷.

۳. در فهرست مجلس (ذیل) «لطایف الخیال یا خلاصه لطایف الخیال» چنین آمده: «از صدرالممالک محمد صالح نواب رضوی ... والبتّه در فهرس راجع به این کتاب و مؤلف آن اقوال دیگری نیز گفته شده که نیاز به بررسی بیشتری دارد»^۸.

در اینجا نیز صدرالممالک نواب با محمد صالح یکی دانسته شده است. اما آنچه فهرست نویس در باب لزوم بررسی بیشتر اقوال در باب مؤلف این اثر تذکر داده اند، مربوط است به همان مسأله تخلیط لطایف الخیال محمد دارابی و لطایف الخیال محمد صالح که مرحوم گلچین معانی آن را به درستی توضیح داده اند و ما نیز در فقره پیشین، قول ایشان را نقل کردیم.

۴. در فهرست مختصر نسخه های خطی مجلس (ذیل) «لطایف الخیال» نیز همین اشتباه تکرار شده: «لطایف الخیال، شعر، تذکره، فارسی. محمد صالح صدرالممالک ابن میرزا محسن نواب رضوی ...»^۹.

در اینجا نیز به جای «جنگ»، «تذکره» نوشته اند، در حالی که در سطور پیشین گفتیم که لطایف الخیالی که «تذکره» است، متعلق به محمد دارابی است. جز این، دو نکته بسیار مهم نیز گفتنی است:

الف) فهرست نویس در اینجا دو نسخه این کتابخانه را معرفی کرده اند که یکی از آنها دست نویس شماره ۹۳۹۵ است و در مقدمه این نسخه، و نسخه های دیگر که راقم این حروف بررسی نموده، مطلقاً سخنی از «صدرالممالک ابن میرزا محسن رضوی» در میان نیست. عین عبارت نصرت عتیقی در این نسخه چنین است: «... خلف الصدق دودمان مصطفوی، سلاله امجاد خاندان مرتضوی، امیرزا محمد صالح الرضوی ادام الله تعالی ظلال اقباله الی یوم الدین...» (برگ ۰۰۲ آ).

ب) توضیحی در باب نسخه شماره ۹۳۹۵ مجلس:

از شگفتی های این نسخه، که ظاهراً تا کنون مغفول مانده بوده و ندیده ام که پیشتر، کسی بدان اشاره کرده باشد، این است که بر اساس تصویری که نزد این جانب است، در اولین برگ بعد از جلد، یعنی یک برگ پیش از برگ ۰۰۱ آ، و قبل از آن که مقدمه نصرت عتیقی آغاز شود، ابیاتی از این قصیده سعدی نوشته شده:

ای دل به کام خویش جهان را بدیده گیر
در وی هزار سال چه [کذا] نوح آرمیده گیر

۷. تاریخ تذکره های فارسی، احمد گلچین معانی، انتشارات سنایی، تهران، چاپ دوم، ۱۳۶۳، ج ۲، ح ص ۸۸ و ۸۹.

۸. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تألیف محمود نظری، ج ۲۷ (بخش دوم)، ص ۱۵.

۹. فهرست مختصر نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تألیف سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور)، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۶، ص ۶۹۵.

بالای این بیت یادداشتی از مرحوم گلچین معانی دیده می‌شود بدین شرح: «ششصد و هفتاد و شش صفحه است شامل بیست و شش هزار بیت^{۱۰}. قسمت اول غزلیاتست موسوم به لطایف الخیال و قسمت دوم رباعیاتست به نام دقایق الخیال، جامع آن امیر محمد صالح نواب رضوی ملقب به صدرالممالک بانی مدرسه صالحیه مشهد معروف بمدرسه نواب است و مقدمه و فهرست و ترتیب و تنظیم از محمد نصیر عتیقی مشهدی متخلص به نصرت و تاریخ تدوین ۱۱۰۴ هجریست برابر گل انتخاب». احمد گلچین معانی ۴۸/۱۰/۱۹.

اما دیگر نکته بسیار مهم این است که درست در سمت چپ نوشته استاد گلچین معانی، شخصی دیگر، که متأسفانه نام و تاریخ تحریر خویش را ذکر نکرده، به خط نسخ تحریری زیبایی به رنگ آبی، که ظاهراً با خودکار نوشته شده، توضیحات استاد گلچین معانی را تصحیح کرده و نوشته است:

«جامع میرزا محمد صالح رضوی است و او غیر از نواب میرزا ابوصالح رضوی صدرالممالک بانی مدرسه صالحیه مشهد می‌باشد».

مقصود این که این تصریح که لطایف الخیال و دقایق الخیال متعلق به میرزا محمد صالح رضوی است، نه میرزا ابوصالح صدرالممالک، در همه این سالها در آغاز این نسخه بوده اما از دید فهرست‌نویسان، محققان و مقاله‌پردازان پنهان مانده است!

۵. در دست‌نوشته‌های ایران (دنا) می‌خوانیم: «لطایف الخیال، نواب رضوی، محمد صالح بن محسن، ق ۱۱»^{۱۱}.

در اینجا نیز «نواب» و «ابن محسن» مربوط به «میرزا ابوصالح» است، نه محمد صالح.

۶. در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) در سه موضع، از ما نحن فیه سخن به میان آمده:

در نمایه کاتبان در حرف «نون»^{۱۲} «فنخا» در اینجا فقط به «جواهر الخیال» و «لطایف الخیال» (خلاصه) به عنوان آثار محمد صالح اشاره نموده و سخنی از «دقایق الخیال» و «معارج الخیال» در میان نیست)

۱۰. توجه باید داشت که مرحوم گلچین معانی، مجموع لطایف و دقایق را بیست و شش هزار بیت نوشته‌اند. پس شمار ابیات لطایف باید کمتر از ۲۶۰۰۰ باشد. بعد از یادآوری این نکته خدمت جناب میرافضلی، ایشان گفتند: «رباعیات این نسخه (یعنی بخش دقایق الخیال) چنان که من شمرده‌ام، حدود ۲۲۵۰ تا یعنی حدود ۴۵۰۰ بیت است. پس اگر این رقم را از ۲۶۰۰۰ بیت کم کنیم، تعداد ابیات لطایف الخیال حدود ۲۱۵۰۰ بیت خواهد شد».

۱۱. فهرست دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، به کوشش مصطفی درایتی، ویراستار دکتر مجتبی درایتی، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۱۰۳.

۱۲. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، به کوشش مصطفی درایتی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۴، ج ۳۶، ص ۲۹۷.

و در حرف «ج» ذیل «جواهر الخیال»^{۱۳} و سپس در حرف «لام» ذیل «لطایف الخیال» (خلاصه)^{۱۴} که در هر سه جا مؤلف را «نواب رضوی، محمد صالح بن محسن» معرفی کرده است. «فنخا» در موضع اخیر نوشته است: «متن از عارف شیرازی، خلاصه از صدر الممالک میرزا محمد صالح نواب رضوی فرزند میرزا محسن با دیباچه‌ای از محمد نصیر نصرت فرزند محمد جعفر نگاشته ۱۱۰۴ق (= گل انتخاب) گزیده‌ای است با افزودگی‌هایی». سپس قول مرحوم گلچین معانی در کتاب «تاریخ تذکره‌های فارسی» (ج ۲، ح ص ۸۸ و ۸۹) را نقل می‌کند و آن‌گاه می‌افزاید: «ابن یوسف (۲/۴۷۹) و الذریعه (۷/۲۳۷) به گونه‌ای دیگر سخن می‌گویند که نیاز به بررسی بیشتر روی نسخه‌های این دو کتاب هست (احمد منزوی)....».

ناگفته نگذاریم که در کتاب ارجمند «الذریعة الى تصانیف الشیعة» در دو جا نام صاحب این آثار را به درستی، «محمد صالح رضوی» می‌یابیم: یک جا در جلد هشتم که نوشته شده: «دقائق الحقائق [كذا] مجموع من الرباعیات النفیسة لجمع من شعراء ایران. دونه‌ها السید صالح الخراسانی المعبر لنفسه بمیرزا محمد صالح رضوی...»^{۱۵}. البتّه در اینجا «دقائق الخیال» را به اشتباه «دقائق الحقائق» نوشته‌اند. دومین موضعی که مرحوم آقا بزرگ، به نام محمد صالح اشاره فرموده‌اند، در جلد نهم (ذیل «دیوان نصرت مشهدی أو شعره») است: «... تذکرة لطایف الخیال للمیر محمد صالح رضوی...»^{۱۶}. در کتاب «اعیان الشیعة» نیز ذیل نام «الشیخ ابومحمد المعروف بأقا ابن الشیخ حسین العاملی المشهدی الطوسی» (متوفای ۱۲۴۰ق) می‌خوانیم: «... کتاب دقائق الخیال تألیف میرزا محمد صالح رضوی...»^{۱۷}. و استطراداً، باید گفت مطلبی که صاحب اعیان الشیعة درباره‌ی این شیخ ابومحمد معروف به «آقا» آورده و نوشته میرزا محمد صالح اشعار و رباعیاتی به فارسی از او با نام «مولی ابومحمد معروف به آقا» در دقائق الخیال ثبت کرده، نباید درست باشد، زیرا به گفته خود او، صاحب ترجمه در ۱۲۴۰ق یعنی در میانه‌ی قرن سیزدهم فوت شده و حال آن که محمد صالح در قرن یازدهم می‌زیسته و آخرین تاریخی که از حیات او به دست داریم، ۱۱۰۴ق است. بنابراین نمی‌توانسته از «آقا» بی‌ی که ۱۱۶ سال پس از این تاریخ فوت شده، شعری نقل کند. ضمناً راقم این حروف در تصحیح جواهر الخیال، که با دقائق الخیال و معارج الخیال نیز مقابله نموده، به چنین نامی برخورد کرده است.

۱۳. همان، ۱۳۹۱، ج ۱۱، ص ۵۴.

۱۴. همان، ۱۳۹۲، ج ۲۷، ص ۳۳۴.

۱۵. الذریعة الى تصانیف الشیعة، آقا بزرگ تهرانی، گردآورنده احمد بن محمد حسینی، دار الإضواء، بیروت، لبنان، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۲۳۴ و ۲۳۵ (نقل از لوح رایانه‌ای تراجم و کتاب شناسی ۳).

۱۶. همان، ج ۹، القسم الرابع، ص ۱۱۹۴ (نقل از لوح رایانه‌ای تراجم و کتاب شناسی ۳).

۱۷. اعیان الشیعة، محسن امین، تحقیق حسن امین، دار التعارف للمطبوعات، لبنان، بیروت، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۸۷ (نقل از لوح رایانه‌ای تراجم و کتاب شناسی ۳).

اکنون که از مبحث تخلیط «میرزا ابوصالح» (صدرالممالک، بانی مدرسه صالحیه نواب و ایوان مصلی در مشهد مقدّس) و «محمّد صالح» (صاحب لطایف الخیال و جواهر الخیال) در منابع چاپی فراغ یافتیم، می‌خواهیم ببینیم در خود این دست‌نوشته‌ها از صاحب اثر چگونه یاد شده است.

جواهر الخیال

۱. در دست‌نویس جواهر الخیال شماره ۴۵۱۸ آستان قدس، در شناسنامه نسخه، نام صاحب اثر، «محمّد صالح رضوی» ثبت شده است.

۲. در صفحه ۱۸۲، سطر (زیر بسم الله الرحمن الرحيم) چنین آمده: «اما بعد بدان که این مجموعه مسمی بجواهر الخیال که اقل خلق الله محمد صالح الرضوی از میان رباعیات ...».

۳. در همین دست‌نویس در صفحه ۶، سطر ۱ آمده است: «چنین گوید مؤلف این رساله محمّد صالح الرضوی که چون جواهر خیال هر یک از شعرا...».

۲. چنان که می‌دانیم این محمّد صالح، خود نیز گاه مرتکب منظوماتی می‌شده است. از جمله در همین نسخه شماره ۴۵۱۸، تعداد دوازده رباعی از وی ثبت شده که بالای همه این رباعیات، بدون استثنا، نام وی «میرزا محمّد صالح الرضوی» آمده است. برای آن که محققان از محلّ درج این دوازده رباعی در این نسخه آگاه گردند، مصراع اول هر رباعی و شماره صفحه نسخه را در اینجا می‌آوریم:

- آنان که ز غیر تو به خود ساخته‌اند (ص ۱۹).
- گر لذت و راحت از بدن قمع شود (ص ۲۱).
- ز آتروز که چشم حق پرستم دادند (ص ۲۷).
- گر نامه سیاه اگر سفید است مرا (ص ۳۸).
- گر نامه سفید اگر سیاه است مرا (ص ۴۱).
- گر فعل صواب و ناصواب است مرا (ص ۴۱).
- بستم به تو پیمان درستی ز نخست (ص ۴۲).
- من غیر علی ز جان اطاعت نکنم (ص ۵۸).
- هرگز نشوی در آشنایی‌ها سست (ص ۹۷).
- این کالبد تن ز نفس آباد است (ص ۱۳۴).
- هرگز نشوی شیفته آرزو و هوس (ص ۱۳۵).
- دلدار کسی بود که دلدار بود (ص ۱۶۰ و ۱۶۸) ۱۹.

۱۸. این نسخه بر اساس «صفحه» شماره‌گذاری شده، نه بر اساس «برگ و پشت و روی آن».

۱۹. برای یافتن این رباعی‌ها، از «نمایه تطبیقی رباعی‌نامه‌های محمّد صالح رضوی» که استاد سیدعلی میرافضلی برای استفاده شخصی تهیه نموده ولی از روی لطف در اختیار مخلص نیز قرار داده‌اند، بهره برده‌ام. جز این، ایشان تصویر چند دست‌نویس را نیز

دقایق الخیال

دقایق الخیال در واقع نمایه الفبایی است که محمد صالح رضوی برای جواهر الخیال تنظیم نموده است. یعنی رباعیات جواهر الخیال را در مجلّدی دیگر بر اساس قافیه و ردیف، مرتّب کرده و نام آن را دقایق الخیال نهاده است. پس باید توجه داشت که دقایق الخیال، اثری مستقل نیست، بلکه چنان که گفتیم، فهرست الفبایی همان رباعیات جواهر الخیال است. از دقایق الخیال نُسخی چند در دست است، از جمله نسخه شماره ۱۰۶۷۳ کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی نجفی، طاب ثراه. در این نسخه نیز، از دوازده رباعی که پیشتر (در بخش جواهر الخیال) ذکر کردیم، بالای یازده رباعی، عیناً مانند جواهر الخیال نوشته «میرزا محمد صالح الرضوی» و بالای یک رباعی (گر لذت و راحت از بدن قمع [در این نسخه: منع] شود - برگ ۲۱۳ ب) نوشته «میرزا محمد صالحا رضوی».

معارج الخیال

و اما محمد صالح، برای جواهر الخیال، نمایه ای دیگر نیز ترتیب داده است! بدین شرح که این بار شاعران جواهر را به ترتیب الفبایی تخلصشان، از «آشنا» (عنایت خان) تا «یقین» جرفادقانی مرتّب نموده و زیر نام هر شاعری، رباعی های او را درج کرده است. از معارج الخیال تا کنون تنها یک نسخه شناخته شده و آن نیز ذیل همان شماره ۱۰۶۷۳ کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی نجفی است، نَوَّرَ اللهُ مَرَقَدَهُ. در این نسخه، در برگ ۱ ب، سطر اول، زیر «بسم الله الرحمن الرحيم» چنین آمده: «... اما بعد چنین گوید مؤلف این رساله محمد صالح الرضوی که چون هر جا خیالات بلندی...». و اما دوازده رباعی مزبور، در حرف «ص» آمده که یازده تای آن در برگ ۳۶ الف، ذیل این عنوان درج شده: «منتخب رباعیات میرزا محمد صالح الرضوی» و بالای «الرضوی» به سرخی نوشته: «محمد صالح». ضمناً این شیوه در تمام بخش های این کتاب دیده می شود. یعنی ابتدا نام کامل شاعر را می آورد و سپس بالای آن به سرخی، تخلص یا به تعبیر امروز، نام اشهر شاعر را ثبت می نماید. یک رباعی دیگر نیز پشت همین برگ، یعنی در آغاز برگ ۳۶ ب آمده و بالای آن نوشته شده: «لَهُ میرزا محمد صالح الرضوی».

لطایف الخیال

لطایف الخیال، چنان که گفته اند و گفته ایم، دیگر از حوزه رباعیات و رباعی نامه های سه گانه مذکور بیرون است. در این کتاب، محمد صالح دست به انتخاب ابیاتی از غزل های شاعران عهد صفوی زده است. از این اثر نسخه هایی متعدّد موجود است که ما از این میان، یک نسخه را بررسی می نماییم:

دست نویس شماره ۹۳۹۵ مجلس که پیشتر نیز در همین مقاله از آن سخن گفتیم و شامل دو بخش است. بخش نخست، لطایف الخیال و بخش دوم، دقایق الخیال. در لطایف الخیال (به جز متن آن)،

سه بار نام مؤلف ذکر شده بدین شرح:

- اول در برگ ۰۰۱ آ که نوشته: «امیرزا محمد صالحا الرضوی» و ما در نقل و نقد مطلب «فهرست مختصر نسخه‌های خطی مجلس» نیز به این موضع اشاره نمودیم.

- دودو دیگر: در برگ ۰۰۶ آ، که فهرست الفبایی نام شاعران لطایف الخیال است، ذیل «باب الصاد» نام مؤلف، «میرزا محمد صالح رضوی» ثبت شده است. گفتنی است که در فهرست بعدی (فهرست تخلص‌ها) در «باب الصاد» (برگ‌های ۰۱۰ ب و ۰۱۱ آ) نامی از مؤلف در میان نیست.

- سدیگر: در همین نسخه، پس از اتمام لطایف الخیال و پیش از آغاز مقدمه دقایق الخیال، از برگ ۲۵۴ ب تا ۲۵۸ آ، فهرستی قرار گرفته که در «باب الصاد» (برگ ۲۵۶ آ)^{۲۰} نوشته: میرزا محمد صالح الرضوی و ذیل آن نیز تخلص وی، یعنی «صالح» به سرخی نگاشته شده است.

- چهارم: در متن این نسخه البته باید بررسی دقیق نمود، اما حاصل جستجویی کوتاه در صفحات آغازین آن، چنین است: در برگ ۰۱۴ ب: میرزا محمد صالحا رضوی؛ در برگ ۰۱۶ آ: میرزا صالحای رضوی؛ در برگ ۰۱۷ آ: میرزا محمد صالحا رضوی و در برگ ۰۱۹ آ: میرزا صالحای رضوی آمده است. باید توجه داشت که با توجه به فهرست آغازین کتاب، میرزا صالحای رضوی نیز صورت مختصر همان میرزا محمد صالح رضوی است.

وسيلة الشفاء، اثری دیگر از محمد صالح رضوی

پس از نگارش مقاله پیشین، یعنی «محمد صالح یا میرزا (ابو) صالح؟...»، که گفتیم در شماره ۱۸۹ مجله آینه پژوهش چاپ شد، و روشن شدن تخلیط نام و ترجمه احوال این دو شخص با یکدیگر، و نیز بعد از جستجوهای که در منابع دیگر نمودم و شرح آن را در مقاله حاضر آوردم، کاوش‌های بیشتر در باب «محمد صالح بن محمد باقر رضوی» و نه «میرزا ابوصالح بن محسن نواب رضوی، صدر الممالک»، مرا به یافتن یکی دیگر از آثار محمد صالح رضوی به نام «وسيلة الشفاء» رهنمون شد.

وسيلة الشفاء کتابی است با موضوع «ادعیه و ادویه» که خود محمد صالح رضوی در سبب تألیف آن می‌گوید چون من سرمایه‌ای از عمل شایسته نداشتم که باعث نجات اخروی و رستگاریم باشد، به نظر رسید رساله‌ای تألیف کنم شامل ادعیه‌ای منقول از ائمه طاهرین به جهت شفا و دواى بیماران و علیان امت که هرگاه محتاج گردند، با رجوع به این رساله به سهولت تمام، دواىی یا دعایی پیدا کنند که از ائمه طاهرین نقل شده باشد و با اعتقاد تمام، آن دعا را بخوانند یا آن دوا را به کار برند و اثر

فوری آن را ملاحظه نمایند و از من به دعای خیر و طلب آموزش یاد آورند، باشد که همین دعاها سبب آموزش من گردد. محمد صالح سپس می‌گوید این کتاب را «وسيلة الشفاء» نامیدم و آن را در یک مقدمه و دوازده باب و یک خاتمه ترتیب نمودم. البته بعضی منابع به نام برخی از ابواب و فصول این کتاب اشارتی نموده‌اند، اما ما در اینجا همه آن فصول و ابواب را معرفی می‌کنیم:

مقدمه: در باب اجر مریض و ثواب صبر مریض؛ باب ۱: اجر عیادت مریض؛ ۲: ادعیه چند که در وقت عیادت و نزد رؤیت معلول و غیر ملت باید خواند؛ ۳: ادعیه چند که بیمار در وقت بیماری باید بخواند؛ ۴: احادیث چند در باب ترغیب به ادعیه و صدقه و غیر آن؛ ۵: ادعیه چند به جهت شفای بیمار دیگری؛ ۶: نمازی چند به جهت استشفای؛ ۷: احادیث چند در باب استشفای به آیات و سوره [ظ: سُور [قرآنی و اسماء الله؛ ۸: طریق استشفای به تربت مبارکه امام حسین (ع)؛ ۹: استشفای به آب نیسان؛ ۱۰: احادیث چند مشتمل بر دواهای نافع و حجامت و دعاها؛ ۱۱: ادعیه چند و دواهای چند که به جهت دفع انواع تب واقع است (شامل ۵ فصل؛ ۱: بعضی از دواها که از ائمه (ع) واقع است و جواز رجوع به اطباء؛ ۲: ادعیه و دواهای تب گرم؛ ۳: ادعیه و دواهای تب ربع؛ ۴: ادعیه و دواهای تب غب؛ ۵: ادعیه و دواهای مرض دق و سل و یرقان)؛ ۱۲: ادعیه و دواهای چند که واقع است به جهت درد هر یک از اعضا عموماً و خصوصاً و غیر آن از نفخ و ورم و زکام و سرفه و غیر آن (شامل ۲۱ فصل؛ ۱: به جهت درد هر عضوی از اعضا عموماً؛ ۲: درد سر و نیم سر و شقیقه؛ ۳: زکام و رعاف و نُزله و سرفه؛ ۴: درد چشم و امراض آن مثل ضعف نور چشم و خارش چشم و زیادتی موی و غیر آن؛ ۵: دفع درد گوش و کری و چرک و خون که از گوش بیاید؛ ۶: دندان و دهن و گند دهن و جوشش دهن؛ ۷: درد گلو و گردن؛ ۸: درد دست و ترکش دست و شقاق و جرب و ورم دست و پای و زیر بغل؛ ۹: درد شکم و امراض آن مثل نفخ و پیچش و درد ناف و کرم معده؛ ۱۰: درد اندرون سپرز و جگر و پهلو؛ ۱۱: درد پشت و کمر و قولنج و فالج و لقوه؛ ۱۲: دفع ریگ مthane و احتباس بول و سوزاک و خیارک و باد فتق؛ ۱۳: دفع بواسیر و درد فرج و رحم و درد مفاصل؛ ۱۴: درد ران و زانو و ساق و درد پا و بوی پا و درد رگ‌های پس پا و کف پا؛ ۱۵: بلغم و صفرا و سودا و درد استخوان و ورمی که در بدن به هم رسیده باشد؛ ۱۶: مرض جوع و عطش؛ ۱۷: دمامل و خنازیر قروح و جروح وضعفی [کذا] را که سرما برده باشد؛ ۱۸: آبله و سرخچه اطفال؛ ۱۹: خنازیر و زخم‌های کهنه و سوخته و آتشک و خشکی؛ ۲۰: سعله یعنی غلود و عرق مدنی یعنی رشته که از بدن برمی‌آید و ثللول یعنی زگیل؛ ۲۱: جذام و برص و بهق)؛ خاتمه: دفع گزندگان و دفع زهر و آزار آن‌ها و هم چنین دفع سحر و چشم زخم و دفع جنّ و وسوسه، و تعویذات (۷ فصل؛ ۱: دفع گزندگان و سباع مثل عقرب و مار و شیر و سگ درنده و غیر آن مثل کبک و پشه و شپش؛ ۲: دفع درد و زهر گزیده شده حیوانات و غیر آن؛ ۳: چشم زخم؛ ۴: دفع سحر؛ ۵: دفع جنّ و شیاطین و دفع مرض صرع؛ ۶: دفع وسواس و حدیث نفس؛ ۷: تعویذات منقوله)^{۲۱}.

۲۱. این ابواب و فصول مطابق است با نسخه محفوظ در کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی. دست‌نویس‌های دیگر، با

منابع و مأخذ وسیلة الشفاء:

حقیقت این است که از قرن‌ها پیش از محمد صالح رضوی و وسیلة الشفاء او، نویسندگان در ژانر «ادعیه و ادویه» کتاب‌هایی نگاشته بوده‌اند، اما نگارش آثاری در این نوع ادبی در دوره صفویه افزونی می‌گیرد و وسیلة الشفاء نیز در این شمار است. بدیهی است که محمد صالح برای تألیف کتاب خویش به منابع پیش از خود مراجعه نموده باشد. ما بر اساس نسخه شماره ۲/۵۶-۵۰۵۶/۲ محفوظ در کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی گلپایگانی، که از پایان نیز افتادگی دارد، منابع وسیلة الشفاء را بررسی کردیم و عجله به این کتاب‌ها دست یافتیم:

۱. حلیة المتّقین، کتاب مشهور ملاً محمد باقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ ق). کتابی است به قول خود مجلسی، «به لغت فارسی قریب الفهم»، در آداب اسلامی، شامل ۱۴ باب (هر باب حاوی ۱۲ فصل) و خاتمه.

۲. کفعمی: مقصود، کتاب «جنت الامان الواقیة و جنة الايمان الباقیة» تألیف تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی (۸۴۰-۹۰۵ ق) است که چون آن را به شیوه «مصباح المتهجد» شیخ طوسی نوشته، به «مصباح کفعمی» شهرت یافته است. سه تلخیص و دو حاشیه نیز بر مصباح کفعمی نگاشته شده که از این میان، یک تلخیص (الجنت الواقیة) و یک حاشیه از خود مؤلف است.^{۲۱}

۳. جواهر القرآن: نام کامل این کتاب، «جواهر القرآن و ذرّه» است اما محمد صالح رضوی آن را به صورت «جواهر القرآن» به کار می‌برد. این کتاب از تألیفات امام ابو حامد محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ق) است.

۴. مکارم الاخلاق: تألیف حسن بن فضل طبرسی (قرن ۶ ق) است. این کتاب نیز شامل ۱۲ باب است.

۵. زبدة الدعوات: تألیف ابوالحسن محمد بن یوسف بحرانی عسکری، از شاگردان شیخ بهایی، است.

۶. جواهر السننیه: نام کامل این کتاب، «جواهر السننیه فی احادیث القدسیة» و مؤلف آن، شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ ق) است. این کتاب چنان که از نامش پیداست مشتمل بر احادیث قدسی است.

۷. مَهْجُ الدَّعَوَات: این کتاب را کاتب این نسخه به همین صورت، و در برخی مواضع مانند ابتدای باب ۹ نیز به صورت «نَهْجُ [بیا نون در آغاز] الدَّعَوَات» آورده، اما نام کامل آن، «مَهْجُ الدَّعَوَات و مَنَهْجُ

آنچه نقل کردیم تفاوت‌هایی دارد.

۲۲. بنگرید به: سایت ویکی فقه.

العبادات» است. برخی منابع نیز به جای «العبادات»، «العنايات» گفته اند. مؤلف این اثر، سید رضی الدین علی بن موسی بن جعفر بن طاوس (وفات: ۶۶۴ق) معروف به سید بن طاووس است.^{۲۳}

۸. طب الأئمة: ظاهراً مقصود محمد صالح رضوی از این عنوان، کتابی است متعلق به عبد الله و حسین بن بسطام که با هم برادر بوده اند و در قرن ۴ ق می زیسته اند.

۹. صحیفه ثانیه: مقصود، کتاب «الصحيفة السجادية الثانية» تألیف شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق) است. عاملی در مقدمه این کتاب می گوید: صحیفه سجادیه کامل که قسمتی از دعاهاى امام زین العابدین (ع) را در بر دارد، به مهمّات دین و دنیا مربوط است. من به خاطر علاقه ای که برای جمع و ترکیب [ظ: ترتیب] این دعاهاى پراکنده و متفرّق داشتم، در صحیفه دوم سایر دعاهاى آن حضرت را که علمای بزرگوار نقل کرده اند گرد آوردم... نکته ای که در بیشتر آثار شیخ حرّ دیده می شود، تقسیم بندی فصل ها و بخش های آن هاست که به عدد معصومین یا ائمه اطهار، به دوازده یا چهارده قسمت فصل بندی و تقسیم نموده است.^{۲۴}

۱۰. مصباح: گاهی محمد صالح می گوید: «مسطور است در مصباح...». چنان که پیشتر، ذیل «کفعمی» گفتیم، در این باب دست کم دو کتاب مشهور وجود دارد که یکی «مصباح الْمُتَهَيِّجِدِ»^{۲۵} شیخ طوسی و دیگری «مصباح کفعمی» یا همان «جَنَّةُ الْأَمَانِ الْوَالِقِيَّةِ وَ جَنَّةُ الْإِيمَانِ الْبَاقِيَّةِ» است. مصباح کفعمی ترجمه ای نیز دارد به نام «مصباح الجنان و مفتاح الجنان» از شرف الدین بیرمی لاری. اما معلوم نیست در این گونه موارد مقصود محمد صالح رضوی کدام یک از این کتب است.

۱۱. صحایف الأعمال: ظاهراً مقصود، تألیف حیدر بن نعمت الله طبسی (قرن ۱۱ق) است.

۱۲. دُرُّ النَّظِيمِ: نام کامل این کتاب، «دُرُّ النَّظِيمِ فِي مَنَاقِبِ الْأَيِّمَةِ اللَّهَامِيمِ» و مؤلف آن جمال الدین یوسف بن حاتم شامی عاملی (وفات: ۶۶۴ق) عالم شیعی است. وی شاگرد محقق حلّی و سید بن طاوس بوده است. در دست نویس مورد استفاده ما، کاتب همه جا نام این کتاب را به اشتباه «دُرُّ التَّنْظِيمِ» نوشته است.

۱۳. تحفة الزائر: کتابی است در آداب زیارت که توسط ملا محمد باقر مجلسی به زبان فارسی تألیف شده است. ساختار این کتاب نیز از یک مقدمه و دوازده باب و یک خاتمه ترکیب یافته است.

۱۴. انیس الصالحین: با این نام، دو کتاب موجود است؛ یکی متعلق به امیر معز الدین محمد بن ابی الحسن موسوی مشهدی (قرن ۱۱ق) و دیگری تألیف محمد صالح هروی که در نیمه اول قرن ۱۲ق

۲۳. بنگرید به: سایت ویکی شیعه.

۲۴. بنگرید به: سایت دانشنامه اسلامی.

۲۵. کاتب نسخه مورد استفاده ما، «الْمُتَهَيِّجِدِ» را به صورت «المُجْتَهَدِ» نوشته است.

می زیسته است. عجالةً بر ما معلوم نشد که مقصود محمد صالح کدام یک از این دو کتاب بوده است.

۱۵. فقه الرضا: کتابی است منسوب به امام رضا (ع) و البته دربارهٔ صحت این انتساب آرای مختلفی وجود دارد.

۱۶. منهاج الفلاح: تألیف علی بن محمود بافقی و تاریخ تألیف آن ۱۰ ذی حجة ۱۰۴۰ق در مشهد است.

۱۷. خواص الأشياء: با این نام، کتاب‌های متعدّد نگاشته شده^{۲۶} و به درستی نمی توان دانست که منظور محمد صالح رضوی کدام یک از این کتب بوده است.

۱۸. کلینی: محمد بن یعقوب کلینی معروف به ثقة الإسلام (حدود ۲۵۵-۳۲۹ق) از محدّثان مشهور شیعه و صاحب این تألیفات است: الکافی (در حدیث)، الردّ علی القرامطة، رسائل الأئمة، تعبیر الرؤیا، کتاب الرجال، ما قبل فی الأئمة (ع) من الشّعر، الرّی و التّجمل، الدّواجن و الرّواجن، الوسائل، فضل القرآن.

۱۹. زاد المعاد: از دیگر تألیفات ملا محمد باقر مجلسی است که آن را در ۱۱۰۷ق نگاشته است. این کتاب نیز شامل چهارده باب (۴۹ فصل) و یک خاتمه است.

آنچه ذکر کردیم، منابع و مآخذی بود که محمد صالح رضوی در تألیف کتاب «وسيلة الشفاء» از آنها سود جسته است. البته همان گونه که پیشتر نیز گفتیم، نسخهٔ مورد استفادهٔ ما در این مقاله، از پایان افتادگی دارد، بنابراین ممکن است مؤلّف از دو سه کتاب دیگر نیز بهره یاب شده باشد. به هر حال مقصود ما از نگارش این بخش، نشان دادن اهمّ منابع و مآخذ محمد صالح رضوی بوده و قصد بررسی و شناسایی همهٔ آنها را نداشته ایم. اگر نکته ای باقی مانده باشد، این است که برخی مؤلّفان کتب دینی در دورهٔ صفویّه در تنظیم و تبویب آثار خویش، به دو عدد ۱۲ و ۱۴ که شمار ائمه و معصومین (ع) است توجه و بر آنها تمرکز داشته اند. در همین منابع بالا نیز دیدیم که حلیة المتّقین ملا محمد باقر مجلسی ۱۴ باب و هر باب نیز حاوی ۱۲ فصل است؛ مکارم الاخلاق طبرسی ۱۲ باب؛ تحفة الزائر مجلسی ۱۲ باب و با محاسبهٔ مقدّمه و خاتمه، شامل ۱۴ بخش؛ و کتاب زاد المعاد علامه مجلسی نیز ۱۴ باب است. طبیعی است که محمد صالح رضوی هم در فصل بندی «وسيلة الشفاء» همین قالب را در نظر گرفته باشد. چنان که پیشتر نیز گفتیم، وسیلة الشفاء در یک مقدّمه، ۱۲ باب و یک خاتمه تدوین یافته که ۱۲ باب آن نشان ارادت وی به دوازده امام (ع) است. این ۱۲ باب همراه با مقدّمه و خاتمه، ۱۴ قسمت می شود و بیانگر توجه مؤلّف به ۱۴ معصوم (ع) است.

اینک آنچه دیگران درباره «وسيلة الشفاء» نوشته اند:

۱. در جلد نهم از کتاب «طبقات اعلام الشيعة» ذیل «محمد صالح الرضوی» چنین آمده: «(المیر... ابن العالم المیر محمد باقر الرضوی معاصر العلامة المجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰) و مؤلف الكتاب الموسوم «وسيلة الشفاء» الفارسی فی الأدعية و الصلوات و الأدوية الماثورة عن أهل البيت (ع) للاستشفاء بها عن الأمراض والأوجاع و غيرها. ألفه فی حياة المجلسی و ينقل فيه عن «حلیة المتقین» له المؤلف ۱۰۸۱. رأیت منه نسخة کتابتها تسع عشر المحرم ۱۱۰۸، رتبته علی احد عشر^{۲۷} بابا ذکر فهرسها فی اوله^{۲۸}. مرحوم آقا بزرگ این مطلب را از «الذریعة»، ج ۲۵، شماره ۴۲۹ آورده اند که ما نیز آن را در اینجا نقل می نماییم.

۲. در مجلد ۲۵ الذریعة می خوانیم: «۴۲۹: وسیلة الشفاء، فارسی فی الأدعية و الصلوات و الأوراد التي يستشفى بها الأمراض والأوجاع لأعضاء البدن من الرأس إلى القدم و بعض الأدوية المفردة و المركبة و المروية عن المعصومین أو المجربة عند الأطباء و بعض الطلسمات المنقولة عبر المؤلف عن نفسه بقوله: تراب أقدام العلماء ابن محمد باقر، محمد صالح الرضوی؛ و هو معاصر للمجلسی الثانی و ينقل عن كتابه دون التصريح بروايته عنه. أوله: «الحمد لله رب العالمین... که چون این بی بضاعت را - سرمایه ای نبود...» ينقل فيه عن كتب القدماء كمكارم الأخلاق و المتأخرین كالکفعمی. و فی أوله فهرس مطالب الكتاب و قد رتبته علی مقدمه [صح: مقدمة] فی ثواب المريض و اثنی عشر بابا، أولها فی ثواب عيادته و ثانيها فی ادعية العيادة... و الحادی عشر فی ادعية شفاء الأمراض فی خمسة فصول، و الثانی عشر ادعية شفاء الأعضاء فی ۲۱ فصلا. و الخاتمة فی دفع سائر الأشرار من السباع و البهائم و سائر الشرور من الجن و السحر و العين و فيها ۷ فصول سابعها فی التعویذات. و النسخة كتبت فی ۱۹ محرم ۱۱۰۸ بأمر العالم المتقی ملا عبد الغفار بن ملا علی نقی، موجودة عند الشيخ أسد الله الربانی المازندرانی الهزارجریبی فی النجف و نسخة عند الروضاتی كما فی خطی فارسی ص ۶۰۹ و نسخة عند «السید شهاب الدین بقم» ف ۳: ۶۱^{۲۹}.

۳. کتاب «معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت»، صلوات الله عليهم، کُل مطالب بالا را، که از «الذریعة» (ج ۲۵، ص ۷۹) نقل کردیم، در یک سطر، فشرده نموده است! «وسيلة الشفاء. فی الأدعية و الصلوات و الأوراد التي يستشفى بها من الأمراض، بالفارسية. لابن محمد باقر، محمد صالح الرضوی»^{۳۰}.

۲۷. چنان که پیش تر، فهرست ابواب و فصول وسیلة الشفاء را از نظر گذرانده ایم، این کتاب «دوازده» باب است، نه یازده باب. پس از این هم خواهیم دید که محمد صالح رضوی، خود نیز به «دوازده» باب این کتاب تصریح دارد.

۲۸. طبقات اعلام الشيعة، آقا بزرگ تهرانی، دار احیاء التراث العربی، لبنان، بیروت، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۳۷۱ (نقل از لوح رایانه ای تراجم و کتاب شناسی ۳).

۲۹. الذریعة الی تصانیف الشيعة، همان، ج ۲۵، ص ۷۹ (نقل از لوح رایانه ای تراجم و کتاب شناسی ۳).

۳۰. معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت صلوات الله عليهم، عبد الجبار الرفاعي، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۱۷۶.

۴. «فنخا» درباره این کتاب و مؤلفش نوشته: «وسيلة الشفاء / طب، دعا / فارسی؛ رضوی، محمد صالح بن محمد باقر، ق ۱۲ قمری؛ در دعاها و نمازها و اورادی که برای شفای مرض‌های گوناگون خوانده می‌شوند و پاره‌ای از داروهایی که در احادیث اهل بیت علیهم السلام آمده یا به تجربه به دست آمده است. در یک «مقدمه» و دوازده «باب» و یک «خاتمه». مقدمه: در احادیثی در اجر مریض و ثواب صبر بر مرض؛ باب ۱. در اجر عیادت مریض؛ ۲. در ادعیه هنگام عیادت و دیدن مریض؛ ۳. در ادعیه بیمار وقت بیماری؛ ۴. در ترغیب به ادعیه و صدقه و جزآن؛ ۵. در ادعیه به جهت شفای بیمار؛ ۶. در نمازهایی به جهت استشفای، ۷. در استشفای به تربت امام حسین علیه السلام؛ ۸. در طریق استشفای به آب نیسان؛ ۹. در استشفای به آیات قرآنی و اسماء الهی؛ ۱۰. در دواهای نافع و حجامت؛ ۱۱. در ادعیه به جهت استشفای، در پنج فصل؛ ۱۲. در دواهایی چند و بعضی ادویه، در بیست و یک فصل؛ خاتمه: در دفع گزندگان و آزار آنها (احمد حسینی اشکوری). آغاز: بسم ... الحمد لله رب العالمین و العاقبة للمتقين ... اما بعد، چنین گوید تراب اقدام علما این محمد باقر: محمد صالح رضوی ... که چون این بی بضاعت را سرمایه‌یی نبود از عمل شایسته ... لهذا بخاطر فاتر رسید که رساله‌یی تألیف نمایم که مشتمل باشد بر ادعیه چند منقول از ائمه طاهرین بجهت شفا و دواى بیماران و علیلان امت که هرگاه ایشانرا احتیاجی باشد، بدین رساله رجوع نمایند و بسهولت تمام جهت شفای هر مرضی و دردی دعایی یا دوائی پیدا نمایند که از ائمه طاهرین نقل شده باشد ... و ترتیب آن نمودم بر مقدمه و ۱۲ باب و خاتمه، و موسوم نمودم آنرا به وسيلة الشفاء ...؛ انجام: و الله یشفیک من کل داء فیک و من شر التفاتات فی العقد و من شر حاسد اذا حسد، تمت»^{۳۱}.

«سایت فنخا» چهارده دست‌نویس از «وسيلة الشفاء» را معرفی نموده که عبارتند از نسخه‌های محفوظ در:

- [۱] کتابخانه فرهنگستان علوم آذربایجان؛ شماره ۱۰۰۱-A.
- [۲] کتابخانه‌های اصفهان؛ شماره ۶.
- [۳] کتابخانه [مرحوم آية الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۱۶۳۹۴.
- [۴] کتابخانه آستان قدس رضوی؛ شماره ۳۸۸۳۸.
- [۵] کتابخانه [مرحوم آية الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۸۷۱.
- [۶] کتابخانه علامه روضاتی [اصفهان]؛ بدون شماره.
- [۷] کتابخانه [مرحوم آية الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۱۸۵۴۱.
- [۸] کتابخانه ملی ایران؛ شماره ۲۴۰۸۷.
- [۹] کتابخانه گنج‌بخش، شماره ۵۹۸۳/۱ (۹ صفحه).
- [۱۰] کتابخانه [مرحوم آية الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۱۳۴۹۶/۱.

۳۱. فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، همان، ج ۳۴، ص ۳۷۰ و ۳۷۱.

[۱۱] کتابخانه [مرحوم آیه الله العظمی] گلپایگانی؛ شماره ۲/۵۰۵۶-۲۵/۱۴۶.

[۱۲] کتابخانه [مرحوم آیه الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۵/۱۹۳۰۵.

[۱۳] کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی؛ شماره ۴۸۶.

[۱۴] کتابخانه [مرحوم آیه الله العظمی] مرعشی؛ شماره ۱۲۸۷۰.

از میان این چهارده نسخه، آنچه ما دیده ایم، نسخه های ردیف ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۳ و ۱۴ است که در اینجا درباره آن ها توضیحاتی می دهیم و پیش از توضیح، یادآوری می نمایم که عین نسخه های شماره ۱/۱۳۴۹۶ و ۸۷۱ و ۱۲۸۷۰ محفوظ در کتابخانه مرحوم آیه الله العظمی مرعشی نجفی، اعلی الله مقامه، را در تاریخ ۱۰/ شهریورماه ۱۴۰۱ شخصاً در آن گنجینه مطالعه، بررسی و از آن ها یادداشت برداری نموده ایم.^{۳۲}

- کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی؛ شماره نسخه: ۸۷۱.

این نسخه شناسنامه ندارد.^{۳۳} روی نخستین برگ آن (ذیل مهر کتابخانه) با خط جدید و ظاهراً با خودکار مشکی نوشته شده: «کتاب وسیلة الشفاء للعلامة [= للعلامة] السيد محمد باقر بن محمد صالح الرضوی القمی المشهدی من علماء زمان السلطان شاه سلیمان الصفوی». می بینیم که نام مؤلف و پدرش را جا به جا نوشته است. باز در همین برگ در گوشه سمت چپ به خط نسخ و مرکب سیاه نوشته شده: «کتاب وسیلة الشفاء». سایر مشخصاتی که «سایت فنخا» برای این دست نویس ذکر کرده چنین است: «۳۳۵ برگ^{۳۴}، ۱۴ سطر، ۱۸×۱۱ س. م. جلد تیماج مشکی، خط نسخ زیبا. نسخه افتادگی از انجام دارد. عناوین و ترجمه ها شنگرف. مجدول به مشکی و زر. نسخه فرسوده و وصالی شده است.»

آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلوة^{۳۵} على اشرف الموجودين و سيد المرسلين ... اما بعد چنین گوید تراب اقدام علما ابن محمد باقر محمد صالح الرضوی عفی الله عن ... [ناخوانا] فی الدارین که چون این بی بضاعت را سرمایه نبود از عمل...».

انجام: «... بحق الحسين و اخيه و امه و ابیه ... [یکی دو کلمه + تمام سطر بعد که سطر پایانی متن عربی است، همراه با ترجمه زیرنویس آن: ناخوانا].»

- کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی؛ شماره نسخه: ۱/۱۳۴۹۶.

۳۲. با سپاس از آقای میری، مسؤول بخش نسخ خطی کتابخانه مرحوم آیه الله العظمی مرعشی نجفی، رضوان الله تعالی علیه.

۳۳. در تاریخ ۱۴۰۱/۶/۱۰ که من عین این نسخه را در کتابخانه دیدم، شناسنامه نداشت، اما در تصویر چند صفحه از این نسخه که بعد برایم فرستاده شد، شناسنامه ای برای آن ترتیب داده و در آن، مؤلف را به اشتباه محمد باقر بن محمد صالح (صح: محمد صالح بن محمد باقر) رضوی، تعداد برگ های آن را ۳۳۵، و اندازه جلد را ۱۸۱۲ س. م. نوشته اند.

۳۴. نگارنده این حروف به هنگام بررسی نسخه متوجه آشفتگی در شماره گذاری برگ های آن شد و به مسؤولان اطلاع داد. بنابراین ممکن است این نسخه در حقیقت از ۳۳۵ برگ کمتر یا بیشتر باشد. (در تصویر چند صفحه از نسخه که بعد از این یادداشت برایم فرستاده شد، در پایان کتاب، داخل جلد با مداد سیاه نوشته اند: ۳۳۴ برگ و زیر آن: ۱۴۰۱/۶/۱۰).

۳۵. کتاب فنخا (ج ۳۴، ص ۳۷۱): آغاز: الحمد لله رب العالمين والعاقبة والصلوة.

اولاً باید گفت شماره دقیق این نسخه در شناسنامه آن، ۱۳۴۹۶ است و عدد ۱، که در «سایت فنخا» با ممیز بدان افزوده شده، برابر است با آنچه در فهرست کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی نجفی، نور الله مضجعه، (ج ۳۴، ص ۲۲۹) آمده و ناظر است به این که وسیلة الشفاء، در اینجا بخش اول از مجموعه ای است از چهار رساله؛ کما این که در شناسنامه نسخه نیز نام کتاب را «مجموعه» نهاده اند. در مقابل «مؤلف، مترجم» و «موضوع» نیز واژه «مختلف» نوشته شده و در قسمت «توضیحات» شناسنامه نیز نوشته اند: شامل ۴ رساله. ثانیاً باید توجه کرد که «سایت فنخا» تعداد برگهای این نسخه را ۱۴۲ (یکصد و چهل و دو) نوشته اما در شناسنامه نسخه، ۱۸۹ (یکصد و هشتاد و نه) آمده (و البته روی آخرین برگ نسخه، عدد ۱۹۰ با مداد نوشته شده). این تفاوت نیز، که ممکن است گمراه کننده باشد، ناشی از این است که عدد ۱۴۲ که «سایت فنخا» ذکر کرده، تعداد برگهای «وسيلة الشفاء» است (از ۱ تا ۱۴۲) و عدد ۱۹۰، شمار برگهای کل «مجموعه» است. در برگ ۱ الف (زیر مهر کتابخانه) نوشته شده: *مما انعم الله تم (ظ: تعالی) علیّ. زیر این جمله نوشته: «به شماره ۶۳ ثبت شد»*^{۳۶}. و زیر جمله اخیر، سه عبارت زیر، به خط نسخ خوب به سرخی دیده می شود: *وسيلة الشفاء لمیر محمد صالح (ره)؛ دفع و رفع لمولانا محمد حسن (ره)؛ تجهیز و تکفین [لمونالا] کذا، به تقدیم «نون» بر «لام»* [محمد باقر مجلسی (ره) و در هر سه مورد، نام مؤلف را زیر نام کتاب آورده. سپس با مداد سیاه به خطی دیگر: ۴ - طریق ختم سوره انا فتحنا از شرف الدین علی حسینی نجفی شولستانی، برگ ۱۸۸. همان گونه که «سایت فنخا» نیز نوشته، آغاز و انجام نسخه برابر است با آنچه در سطور بالاتر، در معرفی «وسيلة الشفاء» از «فنخا» نقل کردیم.

- کتابخانه مرحوم آیه الله گلپایگانی؛ شماره نسخه: ۵۰۵۶/۲ - ۲۵/۱۴۶ - ۳۷.

آنچه در باب این نسخه می توان گفت، یکی این که کُده (شماره) نسخه در شناسنامه آغاز آن فقط ۲۵/۱۴۶ است. دودیدگر این که تاریخ تحریر نسخه در «سایت فنخا» قرن سیزدهم آمده ولی در شناسنامه نسخه، قرن دوازدهم ثبت شده است. سدیدگر: نسخه، فاقد شماره برگ یا صفحه است، اما رکابه دارد و همان گونه که در «سایت فنخا» هم آمده، حاوی هفتاد و دو برگ است و در تصویری از این نسخه که در اختیار نگارنده است، بر روی آخرین برگ، در حاشیه سمت چپ صفحه، «گ ۷۲»

۳۶. آقای سید محمود مرعشی در باب این مجموعه و این جمله نوشته اند: «این مجموعه را اینجانب قبل از پیروزی انقلاب در اصفهان از زنده یاد استاد محمد تقی کتابی اصفهانی رحمت الله علیه به انضمام چند صد نسخه خطی دیگر از آن مرحوم برای این کتابخانه بزرگ خریداری نموده ام، معمولاً در پشت برگ آغازین نسخه ها عبارت «مما انعم الله تعالی علیّ به نمره ... ثبت شد» یادداشت می کرد، به جز مجموعه نفیسی که از وی خریداری نمودیم، چند صد نسخه خطی دیگر که وقتی بود همه را به کتابخانه ما اهداء نمود رحمت الله علیه، برخی از نسخه های وی مربوط به کتابخانه مرحوم علامه مولی محمد باقر مجلسی رحمت الله علیه بوده و دستخط ایشان در تعدادی از آنها مشهود می باشد» (فهرست نسخه های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، تألیف سید محمود مرعشی نجفی با همکاری محمد حسین امینی، انتشارات کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) - گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی، چاپ اول، قم، ۱۳۸۵ ش / ۱۴۲۷ ق / ۲۰۰۶ م، ج ۳۴، ص ۲۲۸ و ۲۲۹).

۳۷. با سپاس از آقای ذاکری، مسؤول بخش نسخ خطی کتابخانه مرحوم آیه الله العظمی گلپایگانی، به خاطر فرستادن تصویر نسخه.

به صورتی بسیار کم رنگ دیده می شود. همچنین، آغاز نسخه برابر است با آنچه در سطور پیشین از «فنخا» نقل کردیم، اما نسخه از پایان، افتادگی دارد و به این عبارت ختم می شود: «... اگرچه معنی [صح ظ: معنی] در دعا نیست اما ایندعای اول را خو[ا]ندن هر چند نمازش کرده نشود چون سندش اعتبار دارد بهتر است».

- کتابخانه مرکز احیاء میراث اسلامی؛ شماره نسخه: ۴۸۶^{۳۸}.

این نسخه شناسنامه ندارد. فقط در مهر مرکز احیاء، با خودکار قلمز نوشته شده: ۴۸۶. چنان که در «سایت فنخا» هم آمده، نسخه به خط نستعلیق است. نام کاتب ذکر نشده، اما تاریخ تحریر آن، پنجشنبه ۲۰ رجب ۱۲۶۴ است و پس از این انجامه، «چند باب در پایان کتاب افزوده اند و شاید تغییرات دیگری نیز داه باشند؛ ۷۷گ، ۲۰ سطر، اندازه ۱۱ × ۱۸ سم».

آغاز: «هذا کتاب حکمت^{۳۹} قوله ائمة الطاهرين عليه السلام [كذا؛ به سرخی] بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله و الصلوة [كذا، در حالت «جَزْر»] والسلام على خير خلقه محمد و آله اجمعين اما بعد بدانکه این مقدمه دوازده باب و خاتمه و موسوم [كذا] آنرا بوسيلة الشفا...».

انجام: «... لسان العصافير سعد كوفي بوزيدان بسباسه مایه... [کلمه ناخوانا] اعرابی عنبر اشهث [صح: اشهب] مغز جلعوره [= چلغوزه]»^{۴۰}.

- کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی؛ شماره نسخه: ۱۲۸۷.

در شناسنامه این نسخه، نام کتاب، وسیلة الشفاء؛ مؤلف، محمّد صالح بن محمّد باقر رضوی؛ موضوع، دعا و طب، فارسی؛ تعداد برگها، ۱۵۴ و اندازه جلد، ۲۱ × ۱۰ سانتی متر آمده است. ضمناً همان گونه که «سایت فنخا» اشاره کرده، نسخه به قطع «بیاضی» است یعنی از سمت بالاسر برگها به هم دوخته شده است. نکته دیگر این که آقای سید محمود مرعشی بالای اولین برگ نسخه نوشته اند: «رساله وسیلة النجاة به فارسی از؟، شامل ۱ مقدمه و ۱۲ باب و یک خاتمه. بایستی بیشتر بررسی شود. قم - سید محمود مرعشی ۷۸/۶/۲۲». در اینجا آقای مرعشی دچار سهو شده و «وسيلة الشفاء» را «وسيلة النجاة» نوشته اند، در حالی که درست دو سطر پایین تر از یادداشت ایشان، محمّد صالح رضوی، از کتاب خویش به نام «وسيلة الشفاء» یاد کرده است. از دیگر ویژگی های این دست نویس آن است که تا برگ ۴۷ الف، موضوع مطالب هر صفحه، به خط نستعلیق بسیار نازک در حاشیه سمت راست نوشته شده (خط متن، نسخ است). و بالاخره این که نسخه هم رکابه دارد و هم با مداد سیاه

۳۸. با سپاس از آقای حسن اسماعیلی (از دوستان اهل اصفهان) و نیز آقای سید محمّد رضا آصف آگاه در مرکز احیاء میراث اساهمی، به خاطر فرستادن تصویر نسخه.

۳۹. زیر «کتاب حکمت» با همان قلم و به سرخی نوشته: رساله.

۴۰. باید توجه داشت که این ها جزو مطالبی است که پس از ترقیمه «وسيلة الشفاء» افزوده شده است.

شماره‌گذاری شده است.

آغاز: «...» - سَم^{۴۱} و ترتیب آن نمودم بر مقدمه و دوازده باب و خاتمه و [موس -] و نمودم آنرا بوسیلة الشفا ...».

انجام: «... تا وقتی که بموضع گزیده برسد شفا یابد نوع دیگر برای عقرب گزیده هفت»^{۴۲}. و چون اول و آخر این کهنه کتاب افتاده است، نه نام مؤلف در خود نسخه هست و نه تاریخ کتابت؛ هرچند برخی نسخه‌های کاملی هم که ما از این کتاب دیده ایم یا در فهرست‌ها سراغ کرده‌ایم، تاریخ کتابت ندارند.

فرجام سخن

در این مقاله گفتیم که مؤلف جواهرالخیال (و دو نمایه اش یعنی دقایق الخیال و معارج الخیال) و نیز لطایف الخیال از دیرباز میرزا محمد صالح بن محسن رضوی (فوت: ۱۰۹۰ق)، ملقب به صدرالممالک و بانی مدرسه صالحیه نواب و نیز ایوان مصلی در مشهد مقدس قلمداد می‌شده است؛ در حالی که چنین نیست، بلکه کتب مذکور، به دست میرزا محمد صالح رضوی (زنده در ۱۱۰۴ق)، فرزند میرزا محمد باقر تدوین یافته و اساساً نام بانی مدرسه نواب و ایوان مصلی، «ابوصالح» بوده است، نه محمد صالح. و اما محمد صالح رضوی، علاوه بر ذوق ادبی، از علوم دینی هم بهره کافی داشته، چنان که مقداری از کتاب «من لایحضره الفقیه» را نزد شیخ حرّ عاملی خوانده و «اجازه» ای نیز از وی دریافت نموده است. پس اگر در این زمینه‌ها نیز کتابی تألیف نموده باشد، استبعادی ندارد. حالاً ما در جست‌جوهای خویش کتابی با عنوان «وسيلة الشفاء»، در باب نمازها و دعاها و دواهایی که موجب شفای بیماران می‌شود، یافته‌ایم که در آن نیز، مؤلف، خود را «محمد صالح بن محمد باقر الرضوی» معرفی نموده است. علاوه بر انطباق این دو نام با یکدیگر، محدوده زمانی حیاتشان نیز با هم اختلافی ندارد. بنابراین ما این دو «محمد صالح بن محمد باقر رضوی» را یکی می‌دانیم و «وسيلة الشفاء» را یکی دیگر از آثار صاحب جواهرالخیال و لطایف الخیال قلمداد می‌کنیم که تا کنون در شمار مؤلفات وی محسوب نبوده است.

فاتحهُ فکرت و ختم سَخْن نام خدای است، بر او ختم کن

این مقاله را پس از حمد خدای، تعالی، و به مصداق «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق»، با سپاس‌گزاری از این عزیزان به پایان می‌برم: دوست فاضلم آقای علی شمس که با پرسشی کوتاه اما پرمغز، مرا به این پژوهش رهنمون شدند؛ «سَقَاهُ اللهُ مِنْ كَأْسٍ دِهَاقٍ!» و دوست گرامیم استاد سید علی میرافضلی که چند نکته ارزنده را یادآوری نمودند؛ «سرش سبز و دلش خوش باد جاوید!»

۴۱. «فنخا» (نه در کتاب و نه در سایت) این دو حرف را در آغاز نسخه ذکر نکرده است.

۴۲. چنان که راقم این حروف با نسخه‌های دیگر تطبیق داد، اینجا، فصل دوم از خاتمه کتاب است و خاتمه، خود شامل هفت فصل است.